

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

НОГА Геннадій Миколайович

Поетика бурлеску

в українській віршовій літературі

XVII - XVIII ст.

10.01.01-Українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1996

00743870 (Т)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі давньої української літератури Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
О.В.МиханичОфіційні опоненти: доктор філологічних наук Б.С.Крива
кандидат філологічних наук М.І.СорочкаПровідна організація: Київський державний педагогічний
університет ім. М.П.Драгоманова

Захист відбудеться 16 грудня 1996 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.24.02 при Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України (252001, Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України

Автореферат розіслано 13 листопада 1996.

Учений секретар спеціалізованої
вченої ради

М.М.Сулима

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

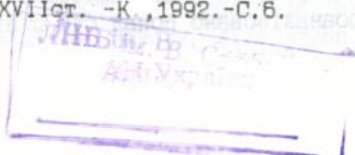
Українська література XVII-XVIII ст. примітна, в першу чергу, тим, що саме на цей час припадає епоха розквіту поезії у формах бароко. У середині XVII ст. завершується угодження жанрової системи української поезії із жанрово-стильовою системою, виробленою західноєвропейськими літературами в епоху Ренесансу і теоретично розробленою в шкільних курсах поезици. Нова система складалася з різномірних елементів - "як класичних (античних), так і середньовічно-фольклорних..." [1].

У міру того, як в українську літературу проникають елементи нової системи, починають трансформуватися давні традиційні жанри, вироблені в письменстві впродовж кількох попередніх століть. Внаслідок наповнення новим змістом та набуття нових функцій, вони змінюють свій характер та структуру. Це стосується зокрема й жанрів духовної поезії. Цей процес зумовлено внутрішніми потребами культурного й духовного життя України, тенденціями розвитку національного письменства. Одночасно він стимулюється і прискорюється зовнішніми впливами та граками.

Головним центром постановня і шліфування нових поетичних жанрів став викладацьке й студентське середовище Києво-Могилянської колегії. Уся шкільна "київська" поезія функціонує у загальному бароковому річищі. Дотепність, ерудованість, непередбачуваність, несподіваність зв'язків між різномірними речами і явищами, - ось найхарактерніші риси віршів того часу.

Численними анонімними і авторськими віршами представлена метафізична поезія. Давні поети надають барокового звучання середньовічній традиції опрацювання біблійних сюжетів та мотивів, гімнографії, молитов. Особливої популярності набувають вірші, приурочені до різних релігійних свят, насамперед Різдва та Великдня. Складаються вони як в серйозному, так і в жартиливому тонах.

1. Кречотень В. Українська книжна поезія середини XVII ст. // Українська поезія. Середина XVII ст. - К., 1992. - С. 6.

Святкова бурлескна поезія привернула до себе увагу дослідників у XIX ст. В цей час з'явилися численні публікації текстів у періодиці та різноманітних збірниках. Видавці (В. Коховський, М. Драгоманов, М. Петров, В. Науменко, О. Сластьон, В. Гнатюк, С. Гаєвський, І. Франко, М. Возняк та ін.) супроводжували їх короткими коментарями та заувагами. Очевидною стала потреба ґрунтовного вивчення цього пласту національного письменства. На цьому неодноразово наголошували перші дослідники бурлескної творчості М. Драгоманов, П. Житецький, І. Франко, В. Перетц, М. Возняк та ін. Проте увагальніючих праць до цього часу не створено.

Здебільшого вченими досліджувались окремі аспекти святкової бурлескної літератури XVII-XVIII ст.: походження і джерела бурлескних орацій та травестій (М. Драгоманов, П. Житецький, І. Франко, М. Сумцов, С. Гаєвський, Олена Пчілка), проблеми класифікації творів (І. Франко, П. Житецький, М. Возняк, Л. Махновець), феномен мандрівних дяків (А. Барабаш, В. Микитась), зв'язки бурлеску з фольклором (М. Грицай) та ін. Протягом останніх десятиліть виробилося спрощене й певною мірою одностороннє ставлення до творчої спадщини мандрівних дяків. Часто вона розглядалася в контексті атеїстичного світосприймання. Недостатньо висвітленим було питання поетики бурлескної поезії. Цим зумовлена актуальність реферованої дисертації.

Виходячи з цього, у ній поставлено низку конкретних завдань:

-з'ясувати природу святкового сміху взагалі та українського бурлескного сміху зокрема;

-дослідити національні риси в українській бурлескній поезії XVII-XVIII ст.;

-визначити художнє завдання бурлескних віршів та його реальний контекст;

-дослідити стосунки між бурлеском та Святим Письмом;

-проаналізувати систему засобів та прийомів комічного у поетичному тексті та функцій смішного в житті суспільства.

Вирішення поставлених завдань реалізується на широкому поетичному матеріалі XVII-XVIII ст. Дисертантом проаналізовано понад сто п'ятдесят рядкових і великодніх

бурлескних віршів-ораций та травестій, а також їх варіантів. Більшість цієї поезії є анонімною, і свого часу вона збереглася завдяки рукописним збірникам.

Метод роботи є аналіз поезики бурлескної віршової творчості мандрівних дяків з точки зору її зв'язків із західноєвропейською середньовічною сміховою культурою, народними святковими звичаями та традиціями книжного віршування, вплив яких можна вважати визначальним.

Методологічною основою дисертації є дотримання принципу історизму у вивченні мистецьких творів давнини. Демократичний бурлескний гумор необхідно розглядати в контексті культурного середовища. Це допомагає максимально точно визначити його культурно-історичне завдання і значення. Основними методами дослідження є історико-функціональний, порівняльний, системний та описовий. Використано також елементи герменевтичного та інтертекстуального методів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що феномен українських мандрівних дяків та їх літературної творчості в національному літературознавстві опрацьовано не достатньо глибоко. Окремі підходи до трактування цього явища є, значною мірою, застарілими. Дисертант робить спроби підійти до аналізу бурлескної поезії XVII-XVIII ст. з нових позицій, використовуючи найцінніший досвід попередників.

Практичне значення дослідження зумовлене можливістю використання зроблених у ньому висновків та узагальнень для подальших студій в галузі давньої української літератури та історії національної сміхової культури в цілому.

Апробація роботи. Дисертація обговорена і схвалена на засіданні відділу давньої української літератури Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Окремі її тези покладені в основу доповідей на VII Сковородинських читаннях (Переяслав-Хмельницький, 1995), науково-теоретичній конференції "Культурний феномен волинських Афін" (Острів, 1995), III конгресі Міжнародної асоціації україністів (Харків, 1996). Основні положення дисертації викладені в трьох публікаціях.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури.

Зміст дисертації

У вступі обгрунтовано актуальність дослідження, розглянуто історію вивчення проблеми, стан її висвітлення на сьогоднішній день. Кодифіковано основні жанри української бурлескної літератури XVII-XVIII ст.: бурлескні орації та травестії. Поставлено ряд питань, пов'язаних із виникненням та функціонуванням бурлескної поезії та аргументовано першорядність їх в'ясування. Визначення художнього завдання гумористичної літератури та його реального контексту визано пріоритетними пунктами дослідження.

Перший розділ - "Природа святкового сміху" - присвячений вирішенню ряду проблем, пов'язаних з глибоким осмисленням і розумінням українського бурлеску як явища сміхової культури. Саме поняття "бурлеск" в літературі передбачає вихід у гумористичні, розважальні сфери творчості, пов'язані з фізіологічним явищем сміху. Сміх у літературі такого роду служить і засобом, і метою авторського задуму, він здатен вирішувати найскладніші завдання в той час, коли "серйозні" жанри втрачають свій вплив. Сміх допомагає побачити явище з того боку, який залишався невідомим, нерозгаданим і непередбачуваним.

Белика група вчених (М.Возняк, А.Вуліс, Д.Чижевський, М.Бахтін, Г.Нудьга та ін.) наголошують на доброзичливості та нейтральності характеру бурлескного сміху. Проте сама природа сміху влаштована так, що він неминуче втручається в сферу людських стосунків, дає змогу відновити порушені дією багатьох чинників контакти, робить осіб, які сміються, своєрідними "змовниками".

Сміх володіє одночасно руйнівними і творчими спроможностями. Руйнування і творення в даному випадку є поняттями нерозривними. Д.Лихачов визначає сутність сміху як таку, що пов'язана з роздвоєнням [2]. У високому сміх виявляє нияьке, в духовному - матеріальне, в урочистому -

2. Лихачев Д., Панченко А., Поньрко Н. Смех в Древней Руси. - Л., 1984. - С.3; 35.

повсякденне. Можливості сміху завжди давали митцям змогу для "серйозно-жартівливого" поводження з умовностями свого часу. Досить часто протистояння традиційного й нового світобачення, носієм та ініціатором якого виступав сміх, загострювалося. Наприклад, якщо ренесансна теорія сміху визнавала за ним творче і позитивне начало, то починаючи з XVII ст., в Європі формується нове ставлення до сміху, котре заперечує його універсальність та світоспоглядальність. Але, на думку багатьох учених (Д.Лихачова, Ю.Борева, Ю.Лотмана), заперечуючи окремі недоліки, сміх завжди стверджує позитивну сутність світу.

Найвиразніше негаразди оточуючого буття відкриваються очам молоді. Її вражає невідповідність між ідеальним світом, котрий всебічно вимальовується під час опанування різноманітних наук, і реальним життям. Отож, не дивно, що в багатьох студентських описах величного й недосяжного наявна гумористична, часом іронічна інтонація.

Сміх передбачає усвідомлення автором та реципієнтом якихось комічних ситуацій, властивостей і явищ дійсності. У зв'язку з цим він має безліч форм і відтінків, розрізняючись за своєю соціальною спрямованістю, змістовністю та психологічними джерелами, тональністю та естетичними якостями. Українська бурлескна література XVII-XVIII ст. у переважній більшості базувалася на влучних спостереженнях авторів, котрі мали дар миттєво помічати смішне, комічне у житті, відчувати його у повсякденності і володіли такою особистісною властивістю, як легкість асоціювання. Внутрішнім джерелом бурлескного сміху є безмежний оптимізм, задоволення собою та усім світом.

Сміх може не реалізувати себе, якщо автор не увійде у своєрідну "змову" з аудиторією. Він вимагає одностайності. Сміхові середовища засобами своїх сталих кліше адатні творити цілі "епохи сміху", свої власні сміхові антисвіти, власну традиційну культуру сміху [3]. При цьому сміховий світ, як світ мистецтва, відповідає його загальним законам.

Український бурлеск можна вважати продовженням середньовічних і пізніших європейських традицій, він роз-

вивав їх та вдосконалював старі жанри. Показовим у цьому плані може бути осмислення категорій художнього часу та простору, що було майже ідентичним в цих культурних масивах. Ще однією рисою, яка споріднює середньовічний європейський сміх з українським бурлеском XVII-XVIII ст., є самонаправленість сміху. Найчастіше автори сміються над самими собою, над своїми життєвими невдачами та фантастичними мареннями. Вони "бавляться в дурня", виставляють себе на посміховище. Найбільше студенти любили глузувати зі своєї вченості. Шкільна наука, перипетії шкільного життя в гумористичному аспекті інтерпретуються у більшості бурлескних орацій. В такий спосіб поети намагаються викликати сміх і співчуття у слухачів, отримати від них святкові подарунки. Середньовічний сміх залишив у спадок українському сміху орієнтацію на найчутливіші ділянки людського буття, що проявилось в його нетрадиційному ставленні до воього святого, благочестивого, почесного. На початку другого тисячоліття в Європі великодній сміх та жарту лунали навіть у храмах. Ці жарту і веселі розповіді звучали з уст священників і стосувалися переважно матеріально-тілесного життя. "Доввіл на сміх був пов'язаний із закінченням посту. Крім "великоднього сміху", існувала тоді й традиція "різдвяного сміху". Реалізовувався такий сміх переважно в проповідях, анекдотах, веселих піснях. За своєю духовною наповненістю і атмосферою це була література святкової свободи і вседозволеності, що означало перемогу людини над страхом. Ця перемога - ще одна важлива риса середньовічного сміху. Відчуття переборення в собі страху проявляється в особливостях сміхових образів середньовіччя. Українським різдвяному та великодньому циклам також притаманні специфічна вседозволеність, цілковите вивільнення від серйозності, атмосфера рівності, споглядальний характер непристойностей, жартівливе "викриття" героїв та прокляття на адресу антигероїв. На думку Ю.Лотмана, на західноєвропейському карнавалі та на українських святах діє однакова формула: "смішно - значить, не страшно" [4].

4. Лотман Ю., Успенский Б. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси // Вопросы литературы. - 1977. - №3. - С.156.

Найсуттєвішою ознакою, що дозволяє бачити в бурлескній поезії XVII-XVIII ст. саме українське начало, є широко представлений у ній елемент гри з нечистою силою. Наш народ протягом віків оточував себе великою кількістю істот "не з цього світу", в яких він вірив, яких боявся і над якими, в той же час, сміявся. Навіть запровадження християнства в X ст., яке мало покласти край українському багатобожю, не дає очікуваних наслідків. Наші предки продовжують вірити у те, що увесь світ - небо, повітря, земля - заповнені вищими силами. Християнський Бог у народному світогляді лише обіймає ієрархічну вершину, але не стає єдиним божеством. На думку В.Гнатюка та Д.Антоновича, більшість старовинних обрядів та демонічних постатей християнство не ліквідувало, а замінило аналогічними своїми. Рівниця між чортом, домовиком, водяником, дідьком, вовкулакою під впливом християнства поступово стирається. Все це зводиться під один знаменник чорта.

Давній українець чітко усвідомлює: влада неба і пекла різна; кого підтримує Бог, того боїться Сатана, хто тримається пекла, тому не перешкоджає Бог. Мандрівні поети однозначно стають на бік Христа. Демонічні істоти в їх віршах допомагають авторам створити картину "визернутого світу" та "святості навиворіт". Вчинки смерті, чорта представлені як антиповедінка, як антихристиянська поведінка взагалі. Цікавою в українському бурлеску є трансформація біблійних образів Іуди та Ірода. Автори відхрещуються від них, натякають на їх приналежність до нечистої сили. Ці постаті відтворюються гіперболізовано потворними та нечестивими.

Ще однією характерною рисою української бурлескної літератури було те, що творилася вона, у переважній більшості, живою українською мовою. В історії всіх європейських літератур неодмінно наступав момент, коли творчість мертвими мовами переставала задовольняти потреби суспільства. В Західній Європі такою мовою була латинська, у країнах східноєвропейського кола - церковнослов'янська. Процес "виштовкування мертвого слова" призводить, на думку М.Бахтіна та Д.Наливайка, до витворення низьких жанрів літератури, що були найдемократичнішими. Саме такими жанрами були бурлескні орації та трагестії.

Характеристика спільних рис середньовічного західноєвропейського та українського бурлескного сміху була б неповною без констатації присутності в обох сміхових системах такого спорідненого елементу, як мандрівні автори. Багато вітчизняних та російських вчених (М.Сумцов, Г.Рубанова, В.Микитась, О.Смирнов, В.Пуришев та ін.) звертали увагу на типологічну спорідненість українських мандрівних дяків та західноєвропейських вагантів. Умови для зародження та існування мандруючих "кланів" були дуже схожими. Поява цього феномену пов'язується із розповсюдженням широкої мережі шкіл та виникненням перших університетів. Саме там групується молодь, яка час від часу, в силу різних обставин, амушена була "мандрувати світами". Знання основ поетичної творчості підштовхує студентів до написання власних віршів. В них поети копіюють дійсність, фіксують усі спостережені ними побутові дрібниці. На противагу вишуканості традиційної поезії, стиль тут знижується, в мові з'являються слова та вирази ремісничького, селянського, жаргонного походження. Під шатами веселості і вседозволеності ховається неприязнь молоді до суворого аскетизму. Проте це не дає підстав вважати вагантів та мандрівних дяків звичайними "зубоскалами". Поряд з гумористичними текстами вони створювали релігійні та морально-дидактичні вірші, різдвяні, великодні та інші церковні драми. Це доводить, що мандрівні студенти вміді не тільки сміятися і анежувати, а й поважати норми конфесійного життя.

Прообраз мандрівних дяків XVII-XVIII ст. можемо відшукати і в історії вітчизняної середньовічної культури. Мова йде про скоморохів. З'явилися вони ще в часи Київської Русі і протягом кількох століть прищеплювали в народі любов до сценічних та драматичних видовищ. Їх зникнення в XV-XVI ст. значно збіднило "сценарії" народних свят. Починаючи з XVII ст., "вакансії" скоморохів займають мандрівні дяки.

У другому розділі дисертації - "Українські мандрівні дяки та їх творчість" - аналізується як явище мандрівництва української освіченої молоді та феномен витвореної нею літературної продукції. Через відсутність у навчальних закладів постійних коштів для утримання студентів, останні амушені були адобувати собі засоби до існування

власними силами. Найпопулярнішим способом підзаробити було "миркування" (від привітання: "Мир Вам...") - декламація віршів та спів духовних пісень з метою отримати милостиню. Задовольняючи естетичні запити мас, мандрівні дяки реалізують свої креативні можливості через продукування власної святкової літератури. Відбувається зближення книжного, освіченого елемента, репрезентованого мандрівними студентами, які одночасно виконували ще й функції вчителів, з багатющим світом народних вірувань, звичаїв, закріплених у народнопісенній творчості. Це сприяло зародженню яскравого феномена - бурлескної творчості, найтиповішими зразками якої були рідвяні та великодні вірші. В рамках традиційної віншувальної поезії студенти створюють свій варіант святкових привітань. Знайшовши свою аудиторію, їх поезія, насамперед гумористична, виробляє власні моделі саморозвитку, не претендуючи, однак, на створення власної творчої ідеології. В даному випадку спостерігаємо явище, коли література пристосовується до зовнішніх чинників, витворюючи нові нігові жанри.

Аналіз святкових орацій дозволяє виявити систему власне бурлескних прийомів впливу на слухача, якими користувалися студенти. Мандрівна братія представляла собою велику комунікативну громаду, в якій вдалий винахід одного ставав надбанням багатьох. Підтвердженням цього є велика кількість спільних місць, своєрідних бурлескних топосів у творах, що постали на різних територіях і в різний час, а також численність варіантів популярних бурлескних творів, що дійшли до нас.

Примітною рисою рідвяної та великодньої бурлескної поезії є сталість сюжетних побудов та гумористичних ситуацій. Проте це не є доказом обмеженості поетичної фантазії, бідності творчої уяви авторів. Залишаючись у рамках усталеної, інерційної традиції, вони змушені були писати на відомі популярні теми, але щоразу опрацьовуючи їх по-новому. Обмеженість тематичного вибору не стала перешкодою для розквіту бурлескної поезії. Студентські вірші-орації були досить умовно прив'язаними до свят Рідва та Великодня. Іноді в них навіть не згадується свято, з яким прийшли вітати господарів дяки. Авторі настільки захоплюються описами вигаданих подій, які нібито трапилися з ними

у школі чи під час тривалих мандрів світами, що не знаходять у своїх оповіданнях місця для віншування. Зате в таких віршах завжди є "нищенська" частина. Кінцева мета усіх бурлескних орацій залишається незмінною - створити у слухачів піднесений настрій і отримати від них щедрі подарунки.

Освоюючи середовище побутування, бурлескна література тим самим відвоюовувала частину літературних симпатій слухача. Легкість засвоєння нового жанру забезпечувалась його близькістю до народної культури. Можна говорити про ідентичність стилістичних кодів, через які сприймаються твори, чинячи відповідний естетичний вплив на реципієнта. Бурлескне мистецтво, як і фольклор, мало слабо розвинені індивідуальні начала. Воно легко входило у вжиток широкого загалу. Проте наслідки шкільної науки, вплив літературної традиції в творчості мандрівних дяків є цілком очевидним. Перш за все, це проявилось в галузі версифікації.

Гумористичний характер творчості дяків базується на поєднанні самоповаги та самовисміювання. В той же час деяка тінь осміювання і зневаги падала й на церковну культуру (не на релігію!). Цей факт став причиною критики дяківської літератури з боку офіційної церкви. Недопустимим і нетерпимим, з точки зору опонентів, був підхід авторів до інтерпретацій біблійних сюжетів. Спираючись на апокрифічні тексти, поети переводять оповідь у травестійний, бурлескний план. Тональність творів стає не просто жартівливою, а часом відверто грубою, вульгарною. Вище духовенство не могло не засудити подібних "компліментів блудних" та "кантів студних". Протистояння офіційної церкви та дяківської літератури було продовженням її протистояння з народним звичаєм колядування.

Основним художнім елементом літератури цього роду стає гумор, що був невід'ємною складовою характеру українця. Гумор постає як на побутовому матеріалі, так і на сюжетах, взятих авторами з Біблії. В таких творах наші предки намагаються висміяти усе потворне, огидне, вороже, що було притаманне силам зла, та прославити животворну силу Ісуса. В цих віршах панує веселий, оптимістичний настрій, вони виблискують усіма барвами живого народного слова.

Виконавцями бурлескних творів були, в першу чергу, їх автори. Але завдяки великій популярності вірші потрапляють в рукописний обіг і стають надбанням широкого загалу. Краді зразки бурлескної поезії декламуються по всіх регіонах України та за її межами. Вони "вживаються" в народне середовище, стають невід'ємною частиною народної сміхової культури. Багаторічне побутування у цьому середовищі формально наближає ці твори до суто народних зразків віршової та пісенної творчості. Велику кількість їх знаходимо у фольклорних збірниках М.Цертелева, П.Чубинського, Б.Грінченка, Я.Головацького, Д.Яворницького, Я.Новицького.

Важливим питанням другого розділу дисертації стало в'ясування характеру стосунків між сміхом та святістю в бурлескних текстах. Український святковий бурлеск XVII-XVIIIст. відкидає постулат про те, що святість виключає сміх, залишивши одне суттєве застереження: релігійні настрої несумісні з настроєм сатиричним. Викривальному осміюванню піддаються лише негативні персонажі Біблії: Іуда, Ірод, а також сатана, чорт, смерть, які усвідомлюються українцем як нечиста сила, як персонажі потойбічного світу. Кара Бога надоганяє їх не будь-де, а в їх рідному середовищі - пеклі. Тим самим мандрівні поети, нехай і в нетрадиційній, гумористичній формі, та все ж утверджують ідею всесильності Божого правосуддя. Гострим пером та дошкульним словом вони розпочинають війну зі світом диявола. Небезпека такої поведінки, згідно з народним світоглядом, цілком очевидна. Проте авторів не лякає перспектива помсти з боку адих сил, вони беззапечно вірять у всесильність свого покровителя - Христа. Цю віру можна відчутти за натуралістичною оболонкою студентської поезії, в якій алилися почуття жалю і зневаги, любові і ненависті, симпатії та презирства. Згладжувати ці суперечності покликаний сміх.

Опрацьовуючи біблійні сюжети, мандрівні дяки не відходять від основного принципу у стосунках між українцем та Богом, котрий полягає у любові до Всевишнього, бажанні бути його вірним сином. Присутність гумору у текстах, що переповідають Святе Письмо, є, на нашу думку, доказом усвідомлення авторами величчя постатей і явищ, які в цих текстах зображені. Лише люди, що розуміють цінність усього піднесеного, благородного, чистого, адатні до творчого,

оптимістичного гумору [5].

Прославляючи Ісуса Христа, наші дяки-віршописці поряд із традиційними, трафаретними порівняннями вживають нові, співвідносні з тодішніми реаліями. Співставлення Ісуса та земних звитяжців підносять імена і велич останніх, підтверджують їх високий авторитет в українському суспільстві. Від цього твори низького стилю, до якого належать бурлескні вірші, звучать урочистіше, переключаючись із гумористичного реєстру на поважний.

Виявши за основний критерій класифікації співвідношення з текстами Святого Письма, виділяємо в масиві різдвяного та великоднього бурлеску сім груп. Кожна з них має свою специфіку, але в жодній з них автори не переступили тієї межі, за якою віра в Бога переходить у його заперечення. Мандрівні дяки були далекими від цього. Свяtkова вседозволеність, якою часто перейняті твори, має ще одне пояснення. Сто п'ятдесятити псалом Давидів закликає славити Господа гучно й весело: саме так, як це описано в багатьох травестіях та жартівливих ораціях.

Погавлений навіть натяку на негативне ставлення до предмета, різдвяний та великодній гумор України радісно та широко прославляє народження і воскресіння Христа. В той же час гумор очищає засобами сміху полотно святкової події - відокремлює антигероїв від реального світу, погавляє влади над долею людини. Такий сміх приносить велику користь, створює відчуття оптимізму, задоволення навколишнім світом і самим собою. Веселість мандрівних поетів передається їх слухачам, зміцнює життєві сили народу.

У третьому розділі - "Прийоми та засоби комічного в бурлеску" - досліджуються засоби дяківського гуморотворення та аналізуються функції, які виконував гумор бурлескного походження в Україні. Основна його мета - остаточно а'ясувати систему зв'язків між автором (виконавцем) та реципієнтом гумористичної поетичної продукції.

Український бурлеск відзначається радісним, оптимістичним настроєм. Руйнуючи сміхові об'єкти, автори глузу-

ють із таких явищ, які цього заслуговують. Найфантастичніші, найнеймовірніші події бурлеск передає з такими подробицями, що вони набирають рис історичної достовірності. Для створення комічних ситуацій авторам не потрібно було будувати власні абстраговані чи суб'єктивні концепції. Сила їх таланту проявляється в знанні людської природи та вмінні миттєво охоплювати особливості життя у всіх його проявах.

Недоліки поетичного світу бурлеску впливають із його ж вартостей. В своїй грубуватості він нерідко приходить до поверховості, його природність іноді перетворюється на вульгарність. В таких випадках поет байдужий до змісту свого твору, а мистецтво для нього є лише грою, елементами котрої є окремі слова, жарти, певні сюжетні побудови. В студентсько-дяківському середовищі така комічна гра набирає характеру гри інтелектуальної, правила якої відомі лише її авторам. Слухачам, як пасивним учасникам гри, пропонується засвоїти ці правила самотужки. Тільки-но це відбулося, гра (нове явище в культурі та традиціях) набирає популярності серед загалу. Тепер вона усвідомлюється як частина культурної конвенції народу.

Для здобуття популярності усе нове потребує певного часу. Український бурлеск XVII-XVIII ст. швидко став популярним. Його природа - це природа масової культури, доступної всім. Еманування найвишараніших християнських свят Різдва та Великодня годі було уявити без цієї улюбленої всіма традиції. Ставши надбанням загалу, гра поступово перетворюється на феєрію, підносить настрій, розважає, виводить людину поза реальне життя. Вона прагне зробити дійсність кращою, ідеальною. Гра - це мистецтво мрій, мрій про світ і про себе у цьому світі.

Дисертант звертає увагу також на проблеми паралельного співіснування бурлескної та церковної літератури. Формально залишаючись в рамках традиційного жанру орацій, бурлескні орації відзначаються особливістю засобів у привітанні слухача зі святом. Їх основна мета - розвеселити, примусити відчувати себе господарем навіть найбільшого члена громади. Традиційні орації досягають своєї мети іншими засобами: серйозністю та урочистістю звучання, непохитністю віри, адже їх слова мають бути почутими на Небі. Церковна література вчила людину не забувати дивитися на

Небо. Землі в ній відводилося другорядне місце. Саме тут пробивається могутнє культурне річище, котре змішує земне з небесним, нагадує людині, що вона належить не тільки Богу, але й собі. Мандрівні поети пропонують гармонію у співіснуванні двох світів. У їх творах можна легко сплутати святого із сільським писарем, а чорта - з лихою людиною. З точки зору бароко, такі суперечливі поняття, як природне і надприродне, високе і низьке, трагічне і комічне, прекрасне і потворне не були для студентської братії непримиримими. Нестійка рівновага між антагонізмами і творить особливу атмосферу християнського свята XVII-XVIII ст.

Доступність бурлескної літератури забезпечувалася ще й тим, що свої вірші студенти складали переважно розмовною мовою. Але крім того, що це була чітка орієнтація на галити масової аудиторії, перехід на народну мову пояснюється ще й вимогами жанру: на серйозні теми треба було говорити у відповідно високому й піднесеному стилі. Мандрівні дяки використали непристосованість народної мови для створення традиційних духовних віршів. Вони зробили її мовою бурлеску, літератури, котра шанує і висміює водночас. Втім, щоб розважити слухачів неприродним звучанням своїх віршів, автори вкраплюють в їхню мовну канву церковнослов'янізмами, вузько діалектні слова, полонізмами, латинізмами. В дисертації наводяться приклади найяскравіших порівнянь, метафор, фразеологізмів, приказок та прислів'їв, запозичених дяками з народного середовища. Вражає кількість страв, напоїв, форм розваг, переліки імен, що зустрічаються у рядвяних та великодніх творах. Така енциклопедичність відповідає естетичним засадам бароко.

Шляхи до сердець слухачів мандрівні дяки шукають не тільки через розширення засобів художнього відтворення, а й через введення в традиційні сюжети нових фантастичних елементів. У розповіді про шкільне життя, про свої мандрівки "вчена братія" вплітає дивовижні історії про неймовірні пригоди чи загадково-прекрасні краї. Ідею створення таких картин, певно, було запозичено з давніх перекладних повістей. А вже збуджена фантазія, стимульована голодом уява школярів творили цілі царства з гастрономічною світобудовою. Подібна фантастичність притаманна також народним казкам, пісням, небилицям - вона була органічною частиною

фольклору. Паралелі з фольклором простежуються також у тій частині бурлескної поезії, де автори намагаються зіграти на протиставленні широкого казкового героїзму та героїзму фантастично-глузливого. Найяскравіші зразки таких протиставлень - вірші Петра Поповича-Гученського. В його поезії гротеск поєднується з життєвими реаліями, утворюючи своєрідне художнє бачення світу. Сучасному читачеві бурлескна фантастика і гіперболізація можуть здатися надмірними. Але, з точки зору людини XVII-XVIII ст., свято повинно відзначатися надмірністю у всьому (їжа, напої, тілесні насолоди). Тому будь-які гіперболи, в тому числі й лайливі, сприймалися як святковий атрибут [6].

Коміам у бурлескній поезії створюється також за допомогою вдалим порівнянь. Найчастіше автори порівнюють людей (або матеріалізовану нечисту силу) з тваринами. Іншим способом викликати сміх у слухачької аудиторії була демонстрація поетами своєї здаваної неспроможності адекватно реагувати на певні події. Відсутність логіки та внутрішнього зв'язку між думками, веселі самовикриття є досить дієвими прийомами гуморотворення. Спрямовуючи слухачький сміх на себе, мандрівні дяки стають "своїми" в цьому колективі. Дивакуватість, простакуватість не відштовхують, а притягують людей.

На психологічно готову до сміху аудиторію вибуховий вплив чинять нетрадиційність та алогіям асоціацій, де не останню роль відіграє навмисне спрощення автором мотивації величі свята, примітивізація та спотворення людських помислів і вчинків. Подібні комічні викривлення "знижують" звучання творів, перетворюють ідею рівності Бога - в образі Ісуса - та людини на ідею святкової вседозволеності. Особливо ця трансформація однієї ідеї в іншу помітна у різдвяному листі-запрошенні Івана Некрашевича. Зниження високого та середнього стилю духовних орацій, пісень, релігійних драм, біблійних текстів досягається в бурлеску також за допомогою перенесення явищ в чуже для них середовище, модернізації давнини, гумористичного нарощення образів. Усталене й традиційне виявляється осмисленим у коміч-

ному плані і, певною мірою, "анеціненим", отже, смішним. Але такий сміх в бурлеску є поверховим. Руйнуючи зовнішні схеми, він залишає недоторканими внутрішні, глибоко закорінені переконання і уявлення людини.

Серед функцій, які виконувало комічне, треба виділити розважальну та функцію своєрідної літературної критики. Бурлеск був, власне, пародійною інтерпретацією традиційної церковної літератури. Існуючи паралельно з нею, він осмішував її. З повним правом можна вважати комічне і особливою естетичною формою критики буття. Комізм адатний також відтворювати реальність. Перед сучасним читачем розгортається жива історія побуту українського народу. Інколи зовнішні чинники зумовлюють надто емоційне ставлення дяків до предмету зображення. Звідси й певна історична та соціальна загостреність окремих творів.

Приносячи естетичну насолоду слухачам, гумористична творчість мандрівних дяків сприяла їх популярності, підносила їх суспільний рейтинг і стимулювала прийняття до громади. Сміх об'єднував, гуртував, фамільяризував і виволяв людину. Тому можемо з повним правом розглядати бурлескний сміх в Україні XVII-XVIII ст. як ствердження радості буття людини. В ньому завжди перемагає суб'єктивне мрія про кращий, ідеальний світ. Українець сміявся, отже, залишався оптимістом, вірив у здійснення своїх найфантастичніших мрій.

У висновках дисертації узагальнено спостереження над проблемами, порушеними у дослідженні.

Список джерел та основної використаної літератури містить 201 позицію.

Публікації по темі дисертації:

1. Український рідвяний та великодній бурлескний сміх XVII-XVIII ст. - К., 1996. - 35с.

2. Сміх і святість в українському бурлеску XVII-XVIII ст. // III Міжнародний конгрес українців (Харків, 26-29 серпня 1996р.). - Літературознавство. - К., 1996. - С. 236-242.

3. До питання про мову творів українських мандрівних дяків // Мова та історія. Періодичний збірник наукових праць. - К., 1996. - Вип. 18. - С. 7-8.

Noga G.M. Poetics of Burlesk in the Ukrainian Verse of the XVII-XVIII centuries.

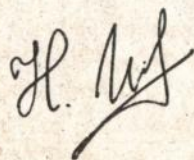
A dissertation for a candidate degree of philological sciences 10.01.01 - Ukrainian Literature, the T. Shevchenko Institute of Literature Ukrainian NAS, Kyiv, 1996.

The dissertation is a manuscript studying such a phenomenon of Ancient Ukrainian Literature as Holiday Burlesk poetry of "mandrivny" officials. The Candidate analyses the origin of holiday laugh. He investigates the question of functioning of Christmas and Resurrection Burlesk cycles, their connection with book-knowledge and folklore, problems of relations between laugh and holiness in Burlesk verse. The Candidate analyses devices and means of Comics in Burlesk, the functions of Comics in Ukrainian public life of XVII-XVIII centuries.

Ного Г.М. Поэтика бурлеска в украинской поэтической литературе XVII-XVIII в. Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 - украинская литература, Институт литературы им. Т.Г. Шевченко НАН Украины, Киев, 1996.

Диссертация является рукописью. В работе рассматривается феномен древней украинской литературы - праздничная бурлескная поэзия "мандрованных" дяков. Анализируется природа праздничного смеха. Исследуются вопросы функционирования рождественского и воскресенского бурлескных циклов, их связи с книжной литературой и фольклором, проблемы отношений между смехом и святостью в бурлескных орациях и травестиях. Анализируются приемы и средства комического в бурлескной поэзии, функции комического в жизни украинского общества XVII-XVIII в.

Ключові слова: бурлескна поезія, мандрівні дяки, сміх.

AB 36.094